

Informatie: vorm en eenvormigheid

Vorm in metafysica en informatisering

De titel van dit boek luidt: "Techniek en informatisering". De subtitel luidt: "Het denken van Heidegger". In de verhouding tussen titel en subtitel ligt een aanspraak besloten die afzijdig is van de werkelijkheid. Er wordt aanspraak op gemaakt dat Heideggers denken de informatisering niet toebehoort, maar er afstand van bewaart. Een dergelijke afstand is een droom, zolang niet duidelijk is hoe nadenken iets anders zou zijn dan het zoeken en verstrekken van informatie. De naam *Heidegger* staat voor het vermoeden dat er een manier van spreken mogelijk is die niet aan de informatievoorziening gebonden is, en toch wijsgerig streng is. Deze wijze van spreken heeft in ieder geval het filosofisch discours als hermeneutiek, historie of kritiek laten varen. Al deze wijzen van spreken zijn propositioneel, dus stellend, dus informatief.

Wanneer gezegd wordt dat ons hedendaags spreken geïnformatiseerd is, dan hoeft dat niet te betekenen dat het wiskundig geformaliseerd is. De informatisering reikt verder dan de taal van de informatica. Zij reikt zo ver als het gebruik van de taal als communicatie-instrument: het instrument dat de werkelijkheid vormgeeft en de mens vormt. De computer ("die Sprachmaschine" - GA 13, p. 149) is de verst reikende manier waarop de techniek als wijze van aanwezigheid de taal beheerst. Heidegger noemt de geïnformatiseerde taal "die wijze van berichtgeving, waarbinnen de mens wordt gevormd, dat wil zeggen wordt ingericht in de richting van het technisch-rekenende wezen. Daarmee geeft hij stap voor stap de 'natuurlijke taal' prijs" (USp, p. 263). De *natuurlijke taal* staat hier tussen aanhalingstekens, en duidt dus niet op de alledaagse taal die aan de technische of wiskundige taal geoponeerd wordt. Daar waar de natuurlijke taal zelf als communicatie-instrument wordt begrepen is ze geïnformatiseerd.

Dat de taal als instrument wordt begrepen ligt niet aan 'het computertijdperk', maar aan de heerschappij van de vorm, die werkelijkheid, spreken en handelen gelijkelijk als formeren begrijpt: "De formalisering, de rekenende bestelbaarheid van het zeggen, is het doel en het maatgevende" (USp, p. 263). In het formeren ligt de heerschappij van de eenheid van de presentie, de eenvormigheid besloten: "het enerlei van de ene taal, waarnaartoe in rase schreden alle zeggen genivelleerd wordt: de taal van de informatica van de computer" (GA 13, p. 219).

Dat de heerschappij van de aanwezigheid als eenvormigheid noopt tot het prijsgeven van de natuurlijke taal is dagelijks te bespeuren in de internationalisering van de wetenschap. In de academische kunsttaal Engels is de natuurlijke taal prijsgegeven. Het 'Fremdwort' *information* spreekt zo duidelijk, omdat het tegelijk de directe berichtgeving en melding, maar ook het formeren van lezers en luisteraars behelst (SG, p. 58, 203, zie Heidegger & Fink, H, p. 26-28).

Wanneer de natuurlijke taal is prijsgegeven, dan heeft zich een anesthesie om het denken van Heidegger heen gelegd. Heideggers woorden zijn geschreven in de natuurlijke taal. Wanneer deze is prijsgegeven, dan is datgene wat Heidegger zegt al prijsgegeven voor we het kunnen horen. Dat geldt voor iedere poging om voor ons conformisme aan de informatie uit te wijken in een non-conformisme, bij voorbeeld van alledaagsheid, literatuur, kunst, religie, of *new age*. Dat wij dagelijks tot het opgaan in de informatisering worden gevormd betekent: de woorden van de natuurlijke taal die voorheen onze identiteit omgaven, zoals vrijheid, natie, democratie, heldendom, godsdienst, kortom: de woorden die een *wereld* behelsden, zijn poreus geworden. Maar deze porositeit is geen probleem. Als wij er op bezorgde of apocalyptische wijze op hameren dat wij tot geïnformatiseerde bestanddelen worden gevormd, dan is dit hameren een slag in de lucht, want er is geen taal waarin iemand kan zeggen dat hij in de informatisering iets verloren heeft. Het opgaan van de natuurlijke taal in de informatie betekent: er is geen taal waarin beseft kan worden dat er in de informatisering een leegte is achtergebleven. Toch is het denken van Heidegger onderweg naar *deze* taal, die noch alledaags noch geformaliseerd is, en ouder is dan de informatie: "Ook de taal als informatie is niet *de* taal als zodanig. Zij behoort de geschiedenis toe, overeenkomstig de zin en grenzen van het huidige tijdperk" (US, p. 265).

Is er een aanwijzing naar de taal waarin de informatisering nog rust? In het prijsgeven van de natuurlijke taal blijkt: geen mensdom was ooit zo ingepast in zijn epoche als wij. Toch beseffen we, of we dat willen of niet, dat we tot inpassing in de geïnformatiseerde werkelijkheid worden *gedrongen*. Iets wordt ons opgedrongen, al wordt dat dankzij onze anesthesie niet als gewelddadigheid ervaren. Wat dringt ons eigenlijk tot deze inpassing? Misschien worden wij gedreven door de leegte om onze vorming tot informatiebestanden heen, de leegte die ons aanzet tot functioneren, en zich daarin weghoudt. Misschien is dit aanzetten en weghouden de eigenlijke taal.

Wanneer Heidegger komt tot de vraag in welke taal onze epoche zou kunnen nadenken wendt hij zich keer op keer tot een passage uit Nietzsches *Also sprach Zarathustra*, waarin Zarathustra zegt: "Daar sprak het weer als een fluisteren tot mij: 'De stilste woorden zijn het, die de storm brengen. Gedachten die op kousenvoeten komen sturen de wereld'". Deze woorden geven ons niets dan raadselen op. Wat is de betekenis van de 'stilste woorden', wanneer onze tijd om conciese, heldere, scherp verwoorde communicatie vraagt? En hoe zouden zulke stille woorden de wereld leiden? Wat de wereld leidt zijn de onafzienbaar vertakte organisaties waarin economie, wetenschap, technologie en informatica verstrengeld zijn. Nog vreemder is dat deze stilste woorden niet *onze* woorden zijn, maar woorden die *komen*, die ons worden toegesproken, en dan nog zo dat ze niets zeggen, maar stil zijn. Het is de vraag of deze stilste woorden duiden op datgene waar wij allen tegen zijn, namelijk dat wij in de drang informatiebestanden te worden leeg zijn achtergelaten, dat wil zeggen aan onszelf zijn overgelaten.

Bij Nietzsche staat: gedachten die op kousenvoeten komen *lenken die Welt*. Wat leiden of sturen is, is ons uit de informatisering bekend. Sturing betekent die organisatie van gebeurtenissen die niet afhankelijk is van een mechanisch schema van oorzaak en gevolg, maar waarin de gebeurtenissen op elkaar terugkoppelen. Dankzij het verschijnen van de werkelijkheid als terugkoppelingssysteem worden

gebeurtenissen tot informatie gestempeld. De simpelste voorbeelden van informatieve terugkoppelingssystemen zijn: het verschijnen van een centrale verwarming als informatiesysteem, waarin de verwarmingsketel via de thermostaat reageert op de daarop teruggekoppelde informatie omtrent de temperatuur van de kamer, en de variatie in het genenarchief van een biologische soort dat reageert op het blootstellen van die variatie aan de overlevingskansen van organismen in de natuurlijke selectie, en zich dankzij de informatie van de selectie aanpast aan zijn omgeving. Wij allen, als functionarissen van de informatisering, zijn in deze dubbele zin gestuurd: wij verschijnen als zenders en ontvangers van informatie, en herzien onze positie voortdurend vanuit het op ons teruggekoppelde informatiepakket, met het oog op onze maximale overlevingskansen.

Laten wij een poging wagen naar een van de stille woorden te luisteren, en ons wenden tot het woord dat de lange geschiedenis van het Europees mensdom markeert, en dat nu, in het planetair worden van ons zelf als dit mensdom, de informatisering doortrekt: het woord *vorm*.

Van oudsher maakt het menselijk nadenken er aanspraak op het zijn of het wezen van de zijnden te onderkennen. Het wezen van iets is de manier waarop het van zich blijk geeft, de aanblik ervan. Het wezen als de aanblik van iets, bij voorbeeld de aanblik *boom*, opent de horizon waarbinnen berken, dennen en beuken als hetzelfde van zich blijk geven, en dus als zodanig thuis zijn. Tegelijk biedt de aanblik de mogelijkheid om een boom als zodanig te zien en te bespreken. Raadselachtig nu is dat in de onderscheiden epochen waarin Europa afging op zijn eigen planetarisering, het wezen telkens weer, zij het op afgrondelijk van elkaar afgezonderde manieren, begrepen is als *vorm*, of deze nu bij Plato *typos* heet, bij Aristoteles *morphee*, bij Kant *vorm van aanschouwing en denken*, of bij Wittgenstein *levensvorm*. De aanblik van iets binnen de horizon ervan wordt begrepen als *vorm*, de *vorm* wordt begrepen als aanblik gevend, als gestalte. Het zijn als vormende gestalte laat de dingen van zich blijk geven door ze *vorm* te geven. Het zelfde woord *vorm* geeft onze epoche van de informatisering haar naam.

Wij sluiten aan bij het gebruik van het woord *vorm* door Kant, die op zijn beurt aansluit bij de scholastieke formule: *forma dat esse rei*. Het woord *vorm* dringt zich op als betiteling van zijn, in zoverre de verhouding tussen de aanblik en de dingen wordt begrepen als een formeren. Wij zijn allen bekend met de Kantiaanse gedachtengang: dankzij de vormen van de aanschouwing en van het denken worden de dingen als zodanig geordend, en dat wil zeggen in hun voorwerpelijheid *opgebouwd*. Aanschouwing en denken zijn vormen, in zoverre ze de ordening bewerkstelligen waarbinnen gewaarwordingen tot ervaringen en tot de voorwerpen van de ervaring worden bewerkt. De oorsprong van het gebruik van het woord *vorm* ligt in een arbeidservaring.

Het formeren van het zijn door het subject heet in de *Vorrede* tot de tweede druk van de *Kritik der reinen Vernunft*: het *Vernunftgeschäft*, dat gelegen is in een *Bearbeitung der Erkenntnisse*. Het zijn als *vorm* ver-beeldt, niet in de zin van een afbeelding, maar in de zin van de vorming van een gestalte die op haar beurt de identiteit van ervaring en voorwerpen van de ervaring formeert, haar stempel oplegt. Het is van groot belang te zien dat het woord *vorm* zijn oorsprong heeft in de techniek, de bewerkstelling van voorwerpen, maar dat het in Kants metafysica tegelijk verwijst naar de verhouding tussen het zijn als wezen of gestalte en de

dingen die dankzij het wezen verschijnen. Zijn als vormgeving is, zoals het in *Von einem vornehmen Ton...* heet, weliswaar geen "fabrieksmatig ingerichte vormgeving" of "manufactuur" van objecten, toch is de vormgeving van zijn een "vlijtige en zorgvuldige arbeid", de arbeid namelijk "van het subject, zijn eigen vermogen op te nemen en zijn waardigheid te geven".

Tot de gedachte aan het zijn als vorm behoort het gegeven dat de vormgeving door het subject een formaliseren behelst, dat wil zeggen een leegraken, een weggaan van de zijnden, een transcendentie. De vorm ontstaat pas door wat Kant noemt 'Isolierung' van de aanschouwing en van het verstand ten opzichte van de dingen, en van het verstand ten opzichte van de aanschouwing. Deze isolering heeft een welomschreven zin. Waar ze op uit is en op uitkomt is de vorm als *vaste* vorm, als regel die aan het onstandvastige van de gewaarwording bestendigheid geeft. De formalisering heeft op voorhand haar richting gekregen vanuit de tendens tot zekerheid, de noodzaak van de opbouw van een bestendige, gelijkvormige wereld: het systeem. Dankzij de vormen van ruimte en tijd kan het transcendentiaal subject zo "de voorwerpen zelf door gelijkvormige synthese scheppen".

Aldus is de verhouding van zijn en zijnden die van vorm en materie, als het bepalende en het bepaalbare. Waaraan het subject vorm geeft zijn evenwel niet de dingen, maar de dingen *als* dingen. De vorm is de gestalte waarbinnen de dingen als zodanig kunnen verschijnen. In zoverre het formerend transcendentiaal subject niet het bestaan van de dingen formeert, maar alleen hun gestalte, blijft het zijn als vorm leeg: het is niets dan het formeren als stellen. Het zijn is niets dan *Position*. Dankzij de leegte van de vorm is er de mogelijkheid te onderkennen of er materiële waarheid is, dat wil zeggen om te onderkennen of de dingen als materie wel of niet in de ontworpen vorm passen.

Welke zin heeft het woord *vorm* in de informatisering? Nog altijd wijst dit woord naar het formeren als bouwen. En nog altijd wijst het formeren als bouwen niet alleen naar het technisch transformeren van de werkelijkheid, maar in de allereerste plaats naar het bouwen als het formeren dat de dingen stempelt tot wat ze zijn. Dankzij de vorm verschijnen enerzijds de dingen als informatie, en dankzij de vorm oefenen ze anderzijds als informatiedragers invloed op elkaar uit.

Hoewel de dubbelheid van de vorm zowel in de epoeche van de metafysica als in de epoeche van de informatisering terugkeert, heeft er tussen deze epochen iets raadselachtigs plaatsgegrepen: het formeren als inprenten is in de epoeche van de informatisering niet meer metafysisch. De isolering van de vorm houdt niet langer een leegraken, en daarin een overstijgen van de zijnden, een transcendentie in, en evenmin is er sprake van een subject dat de uiteindelijke vormgever is. In de informatisering is het nadenken bij wat vorm kan zijn overbodig geworden. Het is de informatie eigen, zoals Heidegger het zegt, "dat ze ons juist de toegang tot de *forma*, tot de gestalte, tot het eigene van het zijn van het zijnde van meet af aan verspert. De informatie is de insufficiëntie van de blik voor de *forma*" (ZoS, p. 75, vgl p. 96).

Heidegger wijst er met nadruk naar: eerst en vooral is het sturen zoals dat in de informatisering plaatsgrijpt een geweldloos sturen. Wij weten allen dat in de informatisering het gen verschijnt als informatie-archief. Dus: niet het gegeven dat het mogelijk is om het genetisch archief te gebruiken voor technische doeleinden, zoals verbetering van een ras, is het primaire sturen van de informatisering. Niet

het formeren als genetische manipulatie is het eerste, maar het gegeven dat zowel de dingen als onze plaats tegenover de dingen als informatie verschijnen, tot informatie gestempeld zijn: de natuur verschijnt als "System von Informationen" (VA, p. 26). Het primaire vormen van de informatie is het formeren als ontwerp van de werkelijkheid. Dankzij het geweldloos sturen van de vorm verschijnt de menselijke taal evenzeer als informatie-uitwisseling als de natuur als informatiearchief van zich blijf geeft. Uiteindelijk vormt de aarde als ecosysteem met de mens die haar bewoont één groot terugkoppelingsbestand van informatie.

Hier wordt duidelijk waarom het nadenken bij de informatisering stukt voor het goed en wel op weg is. Wanneer de vormgevende gestalte van de informatie tegelijk de natuur en het menselijk omgaan met de natuur omgeeft, hoe dan afstand te bewaren tussen mens en informatie? Wie vraagt naar het wezen van de informatie vraagt naar de vorm van de informatie, en die vorm is zelf weer informatie. De naam voor het niet te beschrijven samenkomen van de verschijningswijze van de natuur en de menselijke beantwoording eraan in dezelfde vorm van de informatie is *informatisering*.

Van de reflectiebegrippen *vorm* en *materie* zegt Kant: (KrV, p. B322) "Dit zijn twee begrippen, die ten grondslag gelegd worden aan alle andere reflectie, zozeer zijn zij met ieder gebruik van het verstand onlosmakelijk verbonden". Wij zouden heden ten dage niet weten hoe wij anders zouden moeten denken. Tegelijk beseffen we dat de verhouding van vorm en materie voor ons een andere zin heeft gekregen. Wat voorheen de materie heette is voor ons niet langer het bepaalbare, maar verschijnt zelf als vorm, namelijk als informatie. Dat betekent: de plaats waar de vorm als bouw van gestalten van uitgaat en naar terugkeert, is niet langer het menselijk of transcendentiaal subject. De subjectpositie heeft zich over de hele natuur uitgebreid. Genen en virussen, computers en het klimaatsysteem van de aarde - ze zijn als terugkoppelingssystemen alle informatiebestanden, en dus geen materie. Waarin ligt deze omzwenking? Hierin dat de verhouding tussen wat voorheen vorm en materie heette geen verhouding meer is tussen het bepalende van een gestalte en het bepaalbare, maar een terugkoppeling van informatie. De terugkoppeling was in de epoche van de metafysica het kenmerk van het subject, namelijk daar waar het denken van het subject als *reflectie* werd begrepen. Nu blijkt de reflectie als terugkoppeling van informatie de natuur zelf te beheersen.

De terugkoppeling reikt zo ver dat ze de betrekking van zijn en zijnden in zich opneemt. In de informatisering verschijnen de dingen als informatie: ze zijn als informatie opgebouwd. Wat aldus is opgebouwd - de werkelijkheid - speelt zijn informatie terug naar het wezensontwerp, dat dankzij deze terugkoppeling kan worden bijgesteld. Dankzij de terugkoppeling van de informatie als werkelijkheid naar de informatie als ontwerp van mogelijkheid is het niet langer nodig van de zijnden los te komen, ze leeg achter te laten, en naar het zijn als gestalte te transcenderen. Het geïnformateerde wezen behoeft geen transcendentie en geen gestalte.

De vraag is nu: wat is de zin van de terugkoppeling, dat daarin een ommekeer van de verhouding van zijn en zijnden als vorm en materie in gelegen is? Het antwoord moet uitwijkend zijn. Terugkoppeling is niet iets, maar de wijze waarop heden ten dage ontwerp en werkelijkheid in elkaar passen - een wijze van aanwezigheid, namelijk de presentie. In de informatisering blijkt de zin van de

presentie te zijn omgedraaid. In de terugkoppeling is waarheid geen materiële waarheid, geen *adaequatio*, maar de adequaatheid als aanpassing van de informatie als mogelijkheid aan de daarop terugkoppelende informatie als werkelijkheid. Niet de waarheid als *adaeqatio* is in het geding, maar de adequaatheid van de *fitness*, zoals die blijkt in de aanpassing van een organisme in zijn niche.

In de fitness als de verhouding van zijn en denken valt er voor het denken geen eer te behalen. Hoe zouden we naar een stil woord als *vorm* kunnen luisteren, wanneer wij binnen de eenvormigheid van dit zelfde woord worden doorverwezen en ingepast? Hoewel wij niet weten hoe wij bij het woord *vorm* zouden moeten denken, valt er wel iets te *bespeuren* in het doorverwezen worden van zijn naar zijnden, van zijn naar denken, van gestalte naar werkelijkheid, binnen het zelfde woord *vorm*: het is voor ons niet mogelijk om niet in de informatisering mee te gaan. Wijertoe *gedrongen* ingepast te raken in de informatisering.

In de paragraaf over de ruimtelijkheid van het zijn in de wereld in *Sein und Zeit* zegt Heidegger: "In het be-staan ligt een wezenlijke tendens tot nabijheid. Alle wijzen van snelheidstoename, die we heden ten dage min of meer gedwongen meemaken, dringen naar de overwinning van afstandelijkheid". In deze woorden ligt een aanwijzing naar de heerschappij van het woord *vorm* over de epoche van de metafysica en die van de informatisering. In de heerschappij van het vormen ligt de presentie, die is aangelegd op het presenteren, dat wil zeggen op de bestendige opbouw van de verhouding van mens en wereld, vanuit de arbeidservaring, die ernaar tendeert de afstand van mens en wereld waar mogelijk te delgen. In de dubbelheid van het formeren als bouwen en ontwerpend verbeelden (*Einbildung*) ligt een tendens tot nabijheid (presentie), en dat wil zeggen: een afweren van afstand. De zin van het vorm geven ligt in het in elkaar ingebouwd raken van zijn en menszijn.

In de informatisering lijkt de delging van de wezenlijke afstand, die tussen de mens als denkend wezen en de door de mens geformeerde werkelijkheid, zo goed als geslaagd: in de adequaatheid van de inpassing van de mens in het informatiesysteem is de zorg om de waarheid als *adaequatio*, en dus de onzekerheid rondom de verhouding van mens en wereld, weggevallen. Zoals uit de evolutionaire kennistheorie en uit de cognitietheorie blijkt: het menselijk kennen is zelf een van de aanpassingen binnen het terugkoppelingssysteem natuur, en past zich niet wezenlijk anders aan zijn niche aan dan andere terugkoppelingssystemen aan hun omgeving. Waar de mens ooit verscheen als *maître et possesseur de la nature*, blijkt hij nu te zijn ingebouwd in de georganiseerde gelijkvormigheid van de natuur. De vrijheid van het subject is opgegaan in de daaraan beantwoordende objectiviteit (ZW, p. 103).

Wanneer de *adaeqatio* van zijn en denken is omgezwinkt tot de inrichting van zijnden en mensen binnen de vorm van de informatie, dan ligt het helle licht van de vanzelfsprekendheid over de informatisering. De heerschappij van het woord *vorm* in de informatisering is zonneklaar, in zoverre niets te zeggen valt tegenover een vorm die zich bewijst doordat zij werkt, dus daadwerkelijk formeert, en daarin de afstand tussen zijn en mensenwezen delgt. Wij zijn ingebouwd in de presentie van het woord *vorm*.

Dankzij de inpassing in het terugkoppelingssysteem heeft de mens zijn *niche* of *locus naturalis* gevonden. Op het moment dat de horizon voor de informatie zelf

bestanddeel is van de informatie valt de noodzaak van een maat voor het eigene of niet eigene van iets of iemand weg. De zin van de gedachte dat de mens in de informatisering zijn plaats heeft gevonden is: het zoeken van een plaats voor de mens is overbodig. Het is overbodig om de mens van zijn vorm te onderscheiden. In het slagen van de delging van afstand heeft de mens de draad naar een maat voor het menselijke en dus naar het eigene verloren.

Heidegger wijst ergens (ZoS, p. 68) op het geval van een schizofreen, die niet in staat is afstand te bewaren tot de klok die zich tegenover hem bevindt. Hij gaat op in de klok, wordt zelf klok. De schizofreen heeft geen 'tegenover' meer, en heeft daarmee de draad naar zichzelf verloren. Het verdwijnen van de zin van het onderscheid tussen de mens en de vorm of gestalte van de mens kan evenwel niet als schizofrenie begrepen worden: de schizofreen *lijdt* aan het verlies van de draad naar zichzelf.

Dat het onderscheid tussen de mens en zijn vorm is weggefallen is geen apocalyptische visie op de ondergang van de mens. Het zijnde mens kan juist dankzij zijn wezen-loosheid op de meest aangepaste wijze voortbestaan als geïnformatiseerd bestand. De mens die zich in de afwisseling van arbeid en vrije tijd onledig houdt met de noodzaak zich in te passen in de heerschappij van het grote terugkoppelingssysteem, met zo nu en dan een oprisping van onaangepastheid - de mens als storingsfactor - , kan zich opperbest voelen, en bespeurt in elk geval niet de tendens om na te denken bij het woord *vorm* dat de wereld leidt.

Wat wij niet willen ervaren en niet kunnen bedenken is dat in de heerschappij van de vorm als bouwen zowel het eigene van ons zelf, als het eigene van de dingen is weggedraaid in een specifieke richting. Heidegger heeft dit in een van zijn vroegste geschriften aldus weergegeven: de heerschappij van het zijn als vorm is de heerschappij van de arbeid.¹

Welk stil woord heeft ons ingefluisterd dat het wezen als de horizon waarin iets als zodanig van zich blijk geeft per se een vorm moet zijn die quasi-technisch vormgeeft? Welke gedachte heeft ons toebedacht dat de dingen in hun aard thuis zijn wanneer ze in het schema van vorm en materie als bouw worden begrepen? Op welke manier heeft het woord ons te verstaan gegeven dat het geformeerde, de bouw van de uitspraak de manier is waarop de dingen als zodanig besproken moeten worden? De mens begrijpt zichzelf als vormgever - maar waar hebben wij gehoord dat wij wezenlijk vormgevers zijn, ja, dat ons wezen überhaupt een gestalte is?

De tendens tot nabijheid is een tendens tegen de *afwezigheid* van nabijheid. Dat betekent dat de heerschappij van de vorm over denken, leven en werkelijkheid *niet empirisch* is: ze is tegen dat wat is. In de vorm ligt een moment van onnaspeurlijk geweld, het geweld namelijk van de tendens tot nabijheid die geen afstandelijkheid kan velen. Ook dit niet kunnen velen kunnen wij niet velen.

De vraag die nu opkomt is: wie zijn wij zelf, dat wij ons zelf niet kunnen velen? Ligt er een mogelijkheid om al nadenkend in de nabijheid te komen van deze ervaring? Wat wij al nadenkend, schrijvend, sprekend geen moment willen is dat het ons zou overkomen dat wij ons denken niet in de hand hebben, dat ons spreken zou worden onderbroken door datgene wat de informatisering heeft toegelaten, maar daarin de informatisering aan zichzelf heeft overgelaten: het

opene. We laten ons niet afdanken, wij laten ons onze functies niet ontnemen, wij willen erbij blijven. In de wil tot inpassing zijn we weggezet van de leegte die tot informatiseren aanzet, maar die niet te bebouwen of te bewonen is.

De vorm van het nadenken: de formele aanwijzing

Het denken van Heidegger dat zichzelf een tijdlang heeft beschreven als fundamentele ontologie, is dienovereenkomstig begrepen als het geven van een nog dieper liggende grondslag aan de ontologie. Wat wij niet hebben kunnen zien is dat Heidegger niet langer bouwt aan de ontologie, maar de heerschappij van het bouwen, en daarmee van de vorm aan zichzelf heeft overgelaten. In *Zur Sache des Denkens* wordt dit duidelijk gezegd, namelijk "dat het in de fundamentele ontologie bedoelde fundamentele geen opbouwen erop verdraagt". (SD, p. 34).

Raadselachtig is dat Heideggers denken niettemin gebonden blijft aan het woord *vorm*. Heideggers wijze van spreken heet de *formele aanwijzing*. Wat is het formele in Heideggers denken, wanneer het niet langer aan de vorm als bouw is gebonden? Hier is het zaak te zien dat het formele hier duidt op datgene wat in de informatisering wegblijft, namelijk op het formele als het lege. Heidegger houdt uitsluitend en alleen vast aan het formaliseren als weggaan en leegraken, en wel op een manier die laat zien dat de leegte van de metafysische transcendentie niet werkelijk leeg is.

Tot het leegraken van het woord *vorm* behoort het inzicht dat de formalisering van de metafysisch conceptuele abstractie, maar ook de formalisering van de informatisering, niet wezenlijk formeel zijn, dus niet wezenlijk leeg zijn, in zoverre de zin van die wijzen van formalisering gebonden blijft aan de heerschappij van het vormen als bewerkstelligen. De vorm van de conceptuele abstractie en de vorm van de wiskundige formalisering zijn uit op eenvormigheid, en daarmee op de zekerheid van de bestendigheid, en behoren aldus het bestek van de vormgeving als delging van afstand, de presentie, toe.

De denkende formalisering wordt geleid door het besef dat de heerschappij van het zijn als vorm niet empirisch is, maar gebonden is aan wat geen denken is, namelijk aan het formeren vanuit en naar eenvormigheid, en dus aan het bestek van de arbeid. De denkende formalisering behelst daarmee het afscheid van de tegenstelling tussen vorm en materie, van de vorm als *eidos* of gestalte, van de heerschappij van het vormen als bouwen, maar ook van de vorm als *Einbildungskraft*. De formele aanwijzing is een afscheid van de vorm in de richting van een formele leegte.

Wat is de zin van deze leegte? Het besef dat wanneer wij afzien van het formeren er voor ons niets te denken is. Er doet zich geen woord voor dat ons te denken geeft. Op het moment dat wij ons wezen niet langer aan het bouwen ontnemen blijkt dat wij aan onszelf zijn overgelaten, en dat alles wat zich tegenover ons zou kunnen bevinden zich in zichzelf terugtrekt, in Heideggers woorden: *an sich hält*, ons niet aangaat.

Keer op keer stuiten wij bij Heidegger op een denkbeweging die alleen na een omwenteling is na te voltrekken. Iedere keer weer zegt Heidegger: de leegte is uiteindelijk toch op ons denken betrokken. De leegte laat ons leeg achter, maar

waardoor we leeg zijn achter gelaten, dat is als afscheid op ons betrokken, en is dus uiteindelijk dat wat ons vasthoudt. De formele leegte is uiteindelijk een aanwijzing naar datgene wat ons denken richting geeft.² De leegte is een ontzegging, maar iedere ontzegging is uiteindelijk een aanzegging. Anders gezegd: de leegte is het stille woord dat de wereld leidt.

Voor ons is Heidegger hier niet zomaar te volgen. Is hier geen sprake van een uiterste aan vormgeving, namelijk het *Sinn hineinlegen*, zoals we dat bij Nietzsche aantreffen? Waarom zou een ontzegging iets te zeggen hebben, en niet de totale onverschilligheid zijn, een bij zichzelf blijven dat ons op geen enkele manier aangaat?

Hier is het zaak nogmaals te wijzen op de tendens naar nabijheid die in de heerschappij van de vorm ligt. Het raadsel van de formele leegte is dat ze ons niet voor ogen wil komen. Zodra er leegte bespeurd wordt wordt deze in het formeren ingebouwd. Dat betekent dat de leegte toch op raadselachtige wijze iets doet, namelijk ons van deze leegte weghouden in het dringen tot inpassing in de informatisering. Het is de leegte die de heerschappij van de vorm, en zo uiteindelijk de informatisering, in stand houdt, door zich het denken tegen de leegte te laten keren. De leegte stuurt ons op weg om haar te delgen.

Hier blijkt een raadselachtige constellatie. Dat wat ons niet aangaat, wat zich van ons afwendt, is tegelijkertijd datgene wat ons op weg stuurt. Wat nu van het nadenken wordt gevergd is dat het bij dit op weg gestuurd worden blijft en er niet voor wegloopt. Dat betekent dat wij deze eigenaardige tegenstrijdigheid moeten laten plaatsgrijpen. We beseffen dat we aan onszelf zijn overgelaten, dat het om ons heen leeg is. Tegelijk beseffen we: de drang om in de afstandsdelging van de informatisering mee te gaan en de leegte te vullen is onweerstaanbaar. Wanneer wij in de tendens tot delging tot afstand meegaan, dan worden wij van onszelf als degenen die leeg zijn achtergelaten weggebracht. Hier is het nadenken alles aan gelegen: we moeten ons laten wegbrengen en *tegelijk* bij onze leegte blijven. Wij moeten ons zelf laten gaan, en tegelijkertijd daar blijven vanwaar we weggedrongen worden.

Op het ogenblik dat wij tegen ons zelf zijn door bij onze eigen leegte te blijven, en deze versterken door ons tegelijk mee te laten voeren in de drang tot vormgeving, raakt het nadenken in een zweven dat geen houvast meer biedt. De vormgeving heeft, als wegdringen van haar eigen leegte, geen vaste grond meer onder de voeten. De onbestemdheid van dit zweven is voor een mens niet te verdragen. Je zoekt al nadenkend uit alle macht de uitweg van een bepaling, dus het vasthouden aan de vorm.

Het woord *leegte* betekent hier eigenlijk: terwijl we weggedrongen worden van iedere betrekking wordt ons vanuit die afwezigheid tegelijk iets opgedrongen: namelijk weg te komen van deze onherbergzaamheid. Dit wegdringen en opdringen kan aan de informatisering zelf bespeurd worden. De circulatie van de vorm als gestalte en de vorm als bewerkstelling verloopt als automatisme. Maar dit automatisme beantwoordt aan een aandringen dat zichzelf wegdringt. Dit blijkt hierin dat op ieder moment in ons functioneren binnen het terugkoppelingssysteem de *tijd* dringt. De noodzaak van adaptatie in het terugkoppelingssysteem beantwoordt aan de angst voor de ondergang die met de onaangepastheid samengaat. Deze angst uit zich hierin dat wij ons geen respijt kunnen veroorloven: iedere

confrontatie met de leegte kost tijd, en tijdverlies kan ons onze functie kosten. De tijd dringt. Maar daarin dringt de tijd ons van onszelf als degenen die leeg zijn achtergelaten weg. De vraag is wat de aard is van dit dringen, wanneer het geen formeren, dus geen werkzaamheid, geen causaliteit en geen sturing kan zijn.

Een aanwijzing naar dit opdringen dat een wegdringen is vinden we in datgene wat in Heideggers epoche het zelfde was als voor ons de PC die op het Internet is aangesloten: de schrijfmachine (zie GA 54, p. 127). Waar Heidegger naar wijst is dat de schrijfmachine nooit zomaar schrijfmachine is, maar tegelijk verborgenerwijze een zich opdringende wijze van aanwezigheid is. Om de schrijfmachine ligt de horizon waarbinnen de schrijfmachine als zodanig van zich blijk geeft. Maar deze horizon is nog iets anders dan een gezichtskring. De horizon rondom de schrijfmachine is de bankring van de presentie. Voor de schrijfmachine is niet uit te wijken. Ook wanneer iemand trots vertelt dat hij nog met een vulpen schrijft is hij in zijn verzet negatief afhankelijk van, en dus onvrij tegenover, de schrijfmachine. Op dezelfde manier is degene die nu nog op een schrijfmachine schrijft negatief afhankelijk van de computer. De schrijfmachine en de computer zijn wijzen van aanwezigheid die niet zomaar vorm zijn, maar tegelijk iets onooglijks laten opkomen, namelijk het dringende van de vorm en het wegdringende van de leegte. Dit dringende heeft de aard van een aangezet worden, de noodzaak met zijn tijd mee te gaan. Het opdringerige van de presentie rond de computer brengt ons weg: het bant onze blik en ons leven.

Wat kan dit opdringen en wegdringen van de presentie zijn? Er wordt niets geformeerd, en er wordt niets bewerkstelligd, er wordt tot niets gemotiveerd, er wordt tot niets geprikkeld. Op welke manier laat zich iets denken bij een beweging die zichzelf weghoudt, en daarin iets anders laat opkomen? In welke taal blijkt het onderscheid tussen de zijnden (informatisering) en het zijn (presentie)? Hier stokt mijn denken, en kan ik niet verder.

Met betrekking tot die werken waarin Heidegger zich wendt tot een dichter, en wel in de eerste plaats de dichter Hölderlin, is de grootste omzichtigheid geboden. Er is geen sprake van dat datgene wat dichterlijk wel, en denkend niet gezegd kan worden via het dichten aan het denken dienstbaar gemaakt kan worden.³

Wanneer ik nu naar Heideggers opheldering van een woord van Hölderlin wijs, dan wijs ik naar de onoverbrugbare kloof tussen wat wij kunnen bedenken, en wat ons vanuit het dichten tegemoet komt. Het openen van deze onoverbrugbare kloof vergroot het aan zichzelf overgelaten zijn van het nadenken.

Heidegger wijst naar Hölderlins hymne *Andenken*, waarin tot de Noordoostenwind wordt gezegd: "Geh aber nun und grüße/Die schöne Garonne..." Dit groeten is de aard van het dichten, de wijze waarop in het dichtwerk een gestalte kan opkomen. Deze regel geeft Heidegger aanleiding om na te denken bij het dichten als groeten. Wanneer bij het groeten nadenkend wordt stilgestaan, dan betekent dat geenszins dat het denken weet waar het in het groeten om gaat, en al helemaal niet dat de denker zich door de dichter gegroet weet - in tegendeel. Wat het denken tegemoet komt is dat het *niet* gegroet is. Hierin ligt evenwel een aanwijzing naar de raadselachtige aard van het opdringen en wegdringen van het zijn dat geen formeren is.

Wat gebeurt er eigenlijk wanneer ik van iemand afscheid neem en hem groet? Niets. Ik wil met mijn groet niets van degene die ik groet, en ik wil evenmin iets

voor mezelf. Groeten is geen sturing. In de afscheidsgroet stuur ik iemand niet weg. In de welkomstgroet stuur ik niet iemand mijn huis in. In het groeten geef ik geen informatie over mezelf, en ik verlang evenmin informatie van de gegroete. Het raadsel van het groeten is dat het niets formeert en niets stuurt, dus geen causaliteit en evenmin terugkoppeling is, terwijl er toch iets plaatsgrijpt. Hier licht iets op van de aard van het dichten als groeten. In het groeten is er sprake van een verheffing, een releveren van degene die gegroet wordt. Deze krijgt reliëf. Tegelijkertijd krijg ik als groeter evenzeer reliëf. In het groeten gebeurt er niets, toch grijpt er iets plaats. De groeter en de gegroete komen ten overstaan van elkaar op, en vinden zo hun plaats. Dit reliëf krijgen is te vergelijken met het schikken van een bloemen in een vaas, waardoor er met de bloemen niets gebeurt, en tegelijk de bloemen als zodanig naar voren komen. Dit reliëf krijgen is de aard van wat wij noemen: opschikken of opsmukken. In het groeten stuiten we op een betrekking waarin mensen en dingen hun plaats wordt gelaten, zonder dat er van enige formatie sprake is.

Welke aanwijzingen liggen hierin voor het nadenken? Allereerst dat het wezenlijk is dat groeter en gegroete niet bij elkaar zijn, dat de afstand tussen hen niet is gedelgd. In de groet is ieder aan zichzelf overgelaten. De leegte die tussen de groetenden opdoemt is evenwel niet niets, maar het eigenlijk releverende in de groet: het opene waarin aanwezigheid opkomt.

Groeten is alleen mogelijk wanneer de leegte van de afstandelijkheid gelaten wordt voor wat zij is. Dat wil zeggen: groeten is alleen mogelijk in en vanuit een onbereikbaarheid. De onbereikbaarheid is zelf het releveren - wat laat zien dat het releveren geen formeren is. De terughoudendheid is geen bepalen, maar een voorkomendheid, waarin de ander mij tegemoet kan komen vanuit zijn onbereikbaarheid.

Van hieruit is zelfs een aanwijzing te vinden naar datgene waarvoor wij in het dringende van de informatisering geen tijd hebben, namelijk: wat Heidegger *tijd* noemt. Het releverende in een welkomstgroet is dat de gegroete aanwezig is als degene die er *nog niet* is, en aldus afwezig is. De welkomstgroet laat *nu* datgene wat er niet is, het op ons toe komende zien. De afscheidsgroet daarentegen laat de gegroete zien als degene die er *niet meer* is. Hij laat de gegroete zo zien dat hij *als* geweest, als afwezige, aanwezig is. Groeten is alleen mogelijk vanuit een onbezikbaarheid, een onbeheersbaarheid, een onmogelijkheid van formeren, namelijk als voorbehoud van het toekomstende en als weigering van het gewezene, die ten overstaan van elkaar komen, en elkaar als zodanig releveren.

Het is niet door het groeten, maar door leegte, het formele van de formele aanwijzing dat het nadenken kan worden aangesproken. Wat ons tegemoet komt is dat ons denken ten opzichte van het dichten met lege handen is achtergebleven. Met het denken is de informatisering aan zichzelf overgelaten - iedere groet is ons geweigerd. Wat wij kunnen vermoeden, maar waar wij op geen enkele manier bij kunnen is dat deze weigering als aard van de leegte het opdringerige en wegdringende van de informatisering geeft, en wel op de manier waarop een groet iets laat oplichten: als releveren.

Hier zou tevens een aanwijzing gelegen kunnen zijn naar de stilste woorden die op kousenvoeten komen en zo de wereld leiden. Dit leiden is geen sturen, op de wijze waarop de hele informatisering in het sturen als afstandsdelging rust, maar

het op weg sturen als releveren dat zichzelf achterhoudt. Nadenken zou dan hierin bestaan, dat het niets vormt, geen enkele sturing geeft, maar zich laat leiden, dat het erop wacht tot het vanuit het aan zichzelf overgelaten zijn wordt gereleveerd.

In het Museum voor Oudheden in Leiden staat een exact herbouwde Egyptische tempel uit de tweede eeuw na Christus. Van deze tempel is alle informatie die erover te verkrijgen is beschikbaar. De wijziging van context, tussen een tempelcomplex in Egypte en een hedendaags museum, is volledig te verdisconteren. Wat de gestalte is van een tempel is volstrekt doorzichtig in het geëxposeerde exemplaar.

Tegelijk weten we dat de ons bekende gestalte van de tempel, die onherroepelijk een museaal en toeristisch object is, iets weghoudt. Er is sinds de tweede eeuw niets wezenlijks aan de tempel veranderd. Toch weten we dat alles aan de tempel is veranderd. De gestalte van de tempel is een andere geworden. De tempel is en blijft voor ons leeg. Hij wordt niet bewoond door diegenen die gestalten releveren: degenen die schikken, de *daimones*.

De tempel is een bouwwerk. Als bouwwerk geeft het blijk van het wezen als de gestalte van een tempel. Tegelijk is de tempel in het museum wezenloos. Het wezen van de tempel is niet de vorm als de bouw of de gestalte ervan. Het is de vraag of de bouw of gestalte gereleveerd is, in die beweging die de bouw of gestalte van zich wegzendt, een tenoverstaan-van laat opkomen, en daarin de tempel als tempel draagt.

Een gestalte is alleen dan een wezensgestalte wanneer ze niet alleen aanblik geeft, en daarmee het bestendige van een bouw toelaat, maar wanneer ze tegelijk laat zien dat ze als gestalte aan zich zelf is overgelaten, en dat betekent: weggestuurd is vanuit de releverende omgeving ervan die zelf nimmer gestalte wordt.⁴

Wat we kunnen vermoeden, al kunnen we daar niet werkelijk bij komen is: Het releveren van een gestalte of vorm moet begrepen worden als de slag die de gestalte tot gestalte heeft geslagen. Dankzij deze slag, die niets formatiefs heeft, wordt de gestalte als datgene wat aanblik geeft, losgemaakt, verheven uit de onbezetheid die haar omringt. Deze slag, die met Heraclitus de inslag van de bliksem genoemd kan worden, stelt de gestalte in het licht, maar tegelijk houdt zich daarin de onbezetheid van waaruit de gestalte is weggeslagen weg.

De vorm van de informatisering is geboren uit de tendens tot nabijheid. Als inbouw in zichzelf is het wezenlijke van de informatisering de presentie die heller is dan duizend zonnen. Wij zelf als mensdom behoren de gestalte van de informatisering toe. Wij zijn het geslacht dat zo volkomen is ingericht in de informatisering dat het geen wezen of horizon als het eigene ervan behoeft. Aan ons is niets te zien van een slag die ons tot dit geslacht heeft geslagen. Daarmee kunnen wij het verwezen geslacht genoemd worden.

De verwezenheid houdt in: wij zijn aan ons zelf en aan onze eigen informatie overgelaten. Daarin ligt verhuld dat het wezen hiervan, de presentie, tegen datgene is wat ons tot geslacht heeft geslagen: tegen datgene wat is voorbehouden en datgene wat is geweigerd.

Wanneer Heidegger wijst op de mogelijkheid van een omzwenking van het wezen van de mens, een omzwenking die zou wijzen naar de stille woorden die ons omgeven, dan wijst hij naar dat slag mensen dat ermee leeft dat het vanuit de

onbezikbaarheid is gereleveerd, en daarmee is weggezonden. Dan is afscheid genomen van de mens als vormgever, als bouwer die bouwt met het oog op aanwezigheid. Dan is afscheid genomen van die mens die zijn wezen vindt in het bouwen als *colere*, dus als landbouw, als kolonisatie en als cultuur, in het bouwen als *aedificare*, dus in de bouw van huizen en steden, en tegelijk het bouwen van woorden. Dit wekt het vermoeden dat het wezen van de mens als bouwer van bestendigheid zo lang heeft geduurd als de epoche die in de prehistorie het neolithicum heet.

Wanneer Heidegger zegt dat het eigenlijke bouwen geen bouwen als vormgeven is, maar het bouwen is aan een weg door een onbezikbaar landschap dat die weg van zich wegstuurt, dan wijst hij naar de mens als *Wanderer*, de omzwervende, degene die op aarde onder de hemel de omzwerving van de geboorte tot in de dood volbrengt (GA 13, p. 138-9). In hoeverre is de mens als gestalte allereerst een omzwerving? In zoverre de mens als gestalte op weg blijft, niet naar een nabijheid, maar binnen de onbezembare omgeving die hem releveert, de ommestreek die bij Heidegger heet: de "im Unzugangbaren sich versagende Ortschaft" (GA 13, p. 223).

De hierin besloten omwending bestaat in het besef dat de heerschappij van de presentie en van het presenteren als bouwen verwezen is. Dat betekent geen terugkeer naar een gouden tijdperk van een volstrekt gedragen-zijn van de omzwervende mens door de hem omgevende aarde. De inbreuk die noopte tot bestendiging is onomkeerbaar. De eigenlijke woonplaats van de mens is het tussen, tussen *Ortschaft* en *Wanderschaft*, tussen neolithicum en paleolithicum. Het wezen van de mens is niet de vorm, en evenmin het gedragen-zijn door de materie (de aarde), maar de verdeeldheid daartussen. Het wezen van de mens is de verdeeldheid van de mens die tegelijk hier en daar is, die thuis is in het *Unzugangbare*, het opene dat het onderscheid tussen bestendigheid en omzwerving gereleveerd heeft. Deze ontoegankelijke onbegaanbaarheid is de stilte van het eigenlijke woord.

Th.C.W.Oudemans

17. *Martin Heidegger zum 80. Geburtstag von seiner Heimatstadt Meßkirch*, Frankfurt a.M., 1969.
18. O. Pöggeler, 1992, p. 142 vv.
19. K. Held, in: D. Papenfuss & O. Pöggeler, 1991, p. 40 e.v.
20. G. Neske & E. Kettering (Hrsg.), 1988, p.23.
21. 1963, p. 161.
22. M. Heim, 1993, p. 60-62.
23. H.L. Dreyfus, 1979. Vgl. ook: H.L. Dreyfus, 1985b; R. Coyne, 1994.
24. Vgl. T. Winograd, 1995; T. Winograd & F. Flores, 1985.
25. M. Heim, o.c., p.66.
26. M. Heidegger, BW, p. 5 v.
27. H.L. Dreyfus, 1995, p. 102 en 105.
28. Wel geeft Dreyfus aansluitend op het document een analyse van de huidige ontwikkelingen in AI, overigens zonder iets aan zijn vroegere standpunt af te hoeven dingen.
29. In: *South Western Philosophical Review*, 10 2 (1994), p. 41.
30. Geciteerd in: O.E. Klapp, 1986, p. 58.
31. Vgl. voor een overzicht: K. Leidlmaier, 1991, p. 164; T. Winograd, in : H.H. Gander (Hrsg.), 1994, p. 67.
32. F. Leidlmaier, 1991, p. 78; vgl. ook H. Moravez, 1988.
33. P.C. Kuiper, 1980, p. 164.
34. F. Leidlmaier, 1991, p. 45.
35. T. Winograd & F. Flores, 1985, p. 179.
36. T. Winograd, 1995, p. 125.
37. R. Brooks, 1995, p. 111.
38. Vgl. ook: W. Ong, 1982.
39. Geciteerd in: Heim, 1993, p. 79.
40. M. Heidegger, TKG, p. xiii.
41. F. Leidlmaier, o.c., p. 214 v (i.h.b. p.230).

Hoofdstuk 3

1. "Das in der Umgangsbeziehung des Herstellens (poieesis) Fertiggewordene, zu seinem für eine Gebrauchstendenz verfügbaren Vorhandensein Gekommene, ist das, was ist. Sein besagt Hergestelltsein und, als Hergestelltes, auf eine Umgangstendenz relativ bedeutsames, Verfügbarsein". (PIA, p. 253)
2. Zoals het in band 61 heet: " 'Formal', das 'Formale' ist ein solcher Gehalt, daß es (dus het formele, de leegte) die Anzeige in die Richtung verweist, den Weg vorzeichnet." (GA 61, p. 34)
3. Heideggers uitleg van het dichten laat het denken alleen maar leeg achter, zij "läßt das Denkerische und seine Notwendigkeiten, d.h. seine Not, wissentlich ungesagt". (GA 39, p. 151)
4. In de tempel in het Museum voor Oudheden is te merken dat niet kan aankomen wat Heidegger zegt van het wezen als gestalte: "Gestalt ist aber ebenso sehr wie innere, sich zum Stehen bringende Begrenzung auch Eingang in das Dunkel, worin sie sich als in die überwundene Schwere verschließt, während das Dunkle selbst im Lichtgefüge der Begrenzung sein Ungebundenes zwar nicht verliert, aber aufmerken läßt". (GA 39, p. 243)